

AVRUPA'DA SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA, BÜYÜME VE TURİZM: PANEL VERİ ANALİZİ

Nalan IŞIK*

Özet

Sürdürülebilir kalkınma ekonomik, sosyal ve çevresel öğelerin bir arada düşünülmesi gerektiğine vurgu yapar. Ülkelerin ve bireylerin refah düzeyi arttırılırken gelecek nesillerin gereksinimlerinin riske atılmamasını temel alır. Dünya ekonomisinin önemli sektörlerinden olan turizmin ekonomik büyümeye katkısı kabul edilmekle birlikte sürdürülebilir kalkınma söz konusu olduğunda durum çok açık değildir. Bu çalışma ile turizm hareketleri açısından dünyada ön sıralarda yer alan Avrupa ülkelerinde turizm ile sürdürülebilir kalkınma, büyüme arasındaki ilişkiler panel veri analizi ile araştırılmaktadır. 2000-2015 dönemi verilerinin kullanıldığı ampirik çalışmada sürdürülebilir kalkınma göstergesi olarak düzeltilmiş net tasarruflar, ekonomik büyüme için kişi başına düşen gelir, turizmi temsilen turist sayıları ile turizm gelirleri serilerinden yararlanılmıştır. Panel eşbütünleşme testleri sonucunda değişkenlerin eşbütünleşik olduğu kabul edilmiştir. Ardından uygulanan Panel Dinamik En Küçük Kareler (PDOLS) analizi ile uzun dönem parametreler tahmin edilmiştir. Ampirik araştırma sonuçlarına göre Avrupa ülkelerinde turizmin önderliğindeki büyüme hipotezi teyit edilmesine rağmen turist sayısının sürdürülebilir kalkınmayı negatif, turizm gelirlerinin pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Sürdürülebilir Kalkınma, Büyüme, Turizm, Avrupa, Panel Veri Analizi

JEL Kodları: O11, O52, Z32, C23

* Gaziantep Üniversitesi, Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksek Okulu, isik@gantep.edu.tr, 0000-0002-3072-649X.

Date of submission: 12-12-2017

Date of acceptance: 02-05-2018

SUSTAINABLE DEVELOPMENT GROWTH AND TOURISM IN EUROPE: PANEL DATA ANALYSIS

Abstract

The concept of sustainable development emphasizes a holistic approach to economic, social and environmental elements. It is based on the idea that while the prosperity of countries and individuals increases, the needs of future generations should not be put at risk. While as a major sector of the world economy, tourism's contribution to economic growth is widely accepted, the situation is not clear when it comes to sustainable development. This study empirically investigates whether there is a relationship

between tourism and sustainable development, growth in European countries which are located in front of the world in terms of tourism movements, through panel data analysis. In the empirical work used for the period 2000-2015, adjusted net savings were set as sustainable development indicators, per capita income for economic growth, as well as tourist arrivals and tourism revenues representing the tourism sector were used. The variables were taken as cointegrated as a result of the panel cointegration tests. A Panel Dynamic Ordinary Least Squares (PDOLS) analysis was then applied and long-term parameters were examined. According to the results of empirical research, although the growth hypothesis of tourism led by European countries has been confirmed, the number of tourists reached the result that sustainable development is negative and tourism incomes are positively affected.

Keywords: Sustainable Development, Growth, Tourism, Europe, Panel Data Analysis

JEL Classification: O11, O52, Z32, C23

I. GİRİŞ

Birçok farklı sektörü içinde barındıran turizm endüstrisi görünmez ihracat sanayisi (invisible export industry) olarak da adlandırılır. Gelir ve döviz kaynağı olması, istihdam yaratması, turist akımlarına uğrayan bölgelerde yatırım olanaklarını artırması, ülkelerin ulusal veya bölgesel kalkınmasına destek olması açısından turizmin önemi büyüktür (Mathieson ve Wall, 1989; Lew, 2011; Marin 2015). 1970'lerden sonra küresel serbestleşme (liberalizasyon) politikaları, ülkeler arasında giriş-çıkış engellerinin kaldırılması, vize işlemlerinin kolaylaştırılması, teknolojik ilerleme, ulaşım maliyetlerinin ucuzlaması gibi faktörler turizm hareketliliğinin yoğunlaşmasına neden olmuştur. Küresel politik belirsizlikler, insan sağlığını tehdit eden unsurlar ve ekonomik krizlere rağmen bu hareketlilik kesintisiz bir şekilde büyümektedir. Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO,2017), 2016 yılında dünya nüfusunun %16'sının yani 1.235 milyon turistin ülke sınırları dışına çıktığını belirtmiştir. 2030'da uluslararası turist sayısının 1,8 trilyona ulaşacağını tahmin etmektedir. Ayrıca

3 Avrupa’da Sürdürülebilir Kalkınma, Büyüme ve Turizm: Panel Veri Analizi

uluslararası turizm gelirlerinin 1970’de 17,9 milyar Amerikan doları (\$) iken 2015’ de 1,300 milyar \$’ a yaklaştığını açıklamıştır.

Son yıllarda hızla büyüyen turizm sektörü tüketimin önceki dönemlere göre artması, kıt kaynakların aşırı kullanımı ve doğal kaynakların kendini yenileme kapasitesinin aşılmasında etkili olmaya başlamıştır (Goldin ve Winters, 1995: 5; Dauvergne, 2010:4-5; Kaypak, 2011:121). Turizm talebinin artışına bağlı ulaşımda fosil yakıt kullanımının yoğunlaşması, yetersiz alt yapı nedeniyle turizm sektöründe faaliyette bulunan firmaların (konaklama ve yiyecek içecek işletmesi vb.) zararlı atıklarını doğaya bırakması (Andereck, 1995), turizm faaliyetleri sırasında doğal çevrenin tahrip edilmesi, turizme katılan bireylerin tarihi ve kültürel mekanlarda hasar meydana getirmesi (Rosenow ve Pulsipher, 1979), turizm hareketliliğine yerel nüfusun direnç göstermesi veya yerel kültürlerde meydana gelen bozulmalar, destinasyon merkezlerinde suç eylemlerinin ve vandalizmin artması (Brunt ve Courtney, 1999) trafik yoğunlaşması, turizm hareketliliğinin zamanla göç olgusunu tetiklemesi (Salonia, 2016) gibi bu sektörden kaynaklı bir çok negatif dışsallıklarla karşı karşıya kalınmaktadır (Andereck, Valentine, Knoph ve Voght, 2005: 1058-1060; Avcı, 2007: 488-490; Shariff, Afshan ve Nisha, 2017: 409). Hatta olumsuz dışsallıklar nedeniyle bazı Avrupa ülkelerinde yerel halkın turistleri protesto ettikleri sıklıkla medyaya yansımaktadır (Coldwell, 2017).

Akademik çalışmalarda turizm önderliğindeki ekonomik büyüme hipotezi çerçevesinde turizmin küresel, ulusal veya bölgesel ekonomik büyümeye reel olarak pozitif katkı sağladığına dair genel bir konsensüs bulunmaktadır. Ancak bu katkı, sürdürülebilir kalkınma söz konusu olduğunda geçerli midir? 1987 Birleşmiş Milletler, Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (UNWCED, 1987) tarafından yayınlanan “Ortak Geleceğimiz (Brutland Raporu)” adlı raporda kalkınmanın sürdürülebilirliği ilk kez gündeme gelmiştir. Bu belgeye göre sürdürülebilir kalkınma “gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yetenek ve olanaklarını kısıtlamaksızın, bugünkü ihtiyaçların karşılanması” şeklinde tanımlanmıştır. Küresel ekosistemin devamı için kapasitenin uzun dönemli kullanımına ve tüm toplum için yaşam kalitesinin gelişimine odaklanan sürdürülebilir kalkınma, üretim kapasitesindeki niceliksel artışı ifade eden klasik ekonomik büyüme teori ve modellerinden daha geniş bir içeriği ifade etmektedir. Ekonomik büyümenin temel belirleyicileri, sermaye ve emek faktörlerindeki niceliksel artış, üretim faktörlerindeki verimlilik artışı, teknolojik gelişim veya fiyat sistemi uygulamaları olarak kabul edilmektedir (Mankiw, 2016: 516-517). Üretim ve tüketim sirkülasyonundan ibaretmiş gibi gözükten klasik ekonomik büyüme anlayışı günümüzde yerini

üretimin kısıtlı bir ekosistem içinde oluştuğunu kabul eden ve çevre korumanın öneminin de vurgulandığı sürdürülebilir kalkınma anlayışına bırakmıştır. Bu çerçevede Dünya Turizm Örgütü de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu (UNGA, 2015) tarafından kabul edilen Sürdürülebilir Kalkınma için 2030 Ajandası” ilkelerini benimsediklerini duyurmuştur. Bu ağanda da yer alan “İyi bir iş ve kapsayıcı ve sürdürülebilir ekonomik büyüme (Hedef 8)”, “Sorumlu tüketim ve üretim (Hedef 12)”, “Suyun altındaki yaşam(Hedef 14)” hedeflerinin doğrudan turizm sektörüyle ilgili olduğu belirtilmiştir.

Sürdürülebilir kalkınma, insan merkezlidir ve toplumsal katılımı önceleyen bir yönetime sahiptir. Doğal kaynakların korunması, bozulmasının engellenmesi ve tükenme potansiyeli önemli yer tutmaktadır (Sharply, 2009: 43). Turizmin sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlayıp sağlamadığını ifade etmek güçtür. Bu alandaki tartışmaların sağlam temellere dayanması için daha fazla tartışma ve ampirik analizlere ihtiyaç duyulmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma ve turizm arasında bir ilişki var mıdır? Böyle bir ilişki varsa uzun dönemli midir? Avrupa’da turizm hem büyümenin ve hem de sürdürülebilir kalkınmanın itici gücü müdür? Turizmdeki negatif dışsallıkların etkisiyle ileri dönemlerde büyüme sürdürülemez hale gelebilir mi? Çalışmada ampirik analizle bu sorulara cevaplar aranmakta ve öncelikle sürdürülebilir kalkınma turizm ilişkisi sorgulaması hedeflenmiştir. Ayrıca Avrupa’da turizm önderliğindeki büyüme hipotezinin de test edilmesi amaçlanmıştır.

2000-2015 dönemi panel veri analizinin kullanıldığı ampirik uygulama alanı, seçilmiş Avrupa¹ ülkelerini kapsamaktadır. 2015 itibariyle Avrupa bölgesinin turist sayısındaki dünya piyasa payı %51, turizm gelirlerindeki dünya piyasa payı %35, 8’dir (UNWTO, 2017). Bu yönüyle çalışma, turizm faaliyetlerinin ve ziyaret edilen destinasyonların diğer bölgelere oranla görece en fazla olduğu Avrupa ülkelerinde sürdürülebilir kalkınma, ekonomik büyüme ile turizm ilişkisine dair ampirik kanıt elde etmeyi amaçlamıştır. Çalışma sonunda elde edilecek tahmin sonuçlarının turizmde rol alan kamu ve özel sektör işletmelerinin potansiyel sürdürülebilir kalkınma ile büyümeye ilişkin yeni politika ve stratejiler oluşturmalarına katkı yapacağı düşünülmektedir.

II. LİTERATÜR ÖZETİ

Uzun bir süre ekonomik büyüme ve kalkınma kavramları birbirinin yerine kullanılmıştır. Bu nedenle akademik literatür bir ülkedeki niceliksel artışları ifade eden

¹ Avusturya, Almanya, Fransa, İspanya, İsviçre, İsveç, İngiltere, İtalya, Yunanistan, Portekiz, Türkiye.

5 Avrupa’da Sürdürülebilir Kalkınma, Büyüme ve Turizm: Panel Veri Analizi

ekonomik büyüme ile turizm ilişkisini inceleyen çalışmalardan oluşmuştur. Dünyada turizm endüstrisinin ekonomi içindeki öneminin artmasına bağlı olarak literatürdeki tartışma ve çalışmalar da yoğunlaşmıştır. Ghali (1976), turizm ile büyüme arasındaki ilişkiyi ampirik olarak inceleyen ilk araştırmacıdır. En küçük kareler yöntemiyle 1953-70 arasında Havai’de turizm olmaması halinde kişisel gelirin %17 daha düşük olacağı sonucuna ulaşmıştır. Balaguer ve Cantavella-Jordà (2002) ise, turizm önderliğindeki büyüme hipotezini analiz eden ilk araştırmacılarıdır. Reel gayrisafi milli hasıla, uluslararası turizm gelirleri ve efektif reel döviz kuru değişkenlerini kullanmışlardır. 1975-1997 yılları için İspanya’da turizm ile ekonomik büyüme arasında istikrarlı ve tek yönlü ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Daha sonraları farklı ülkeler için bu hipotez test edilmiştir. Ekonomik büyüme için gayrisafi milli hasıla, kişi başına düşen gelir, ekonomik büyüme oranları ile turizm için turist sayısı veya turizm geliri değişkenleri sıklıkla tercih edilmiştir. Dritsakis (2004), Yunanistan; Demiröz ve Ongan (2005) ile Gündüz ve Hatemi-J (2005) Türkiye; Chen ve Chiou-Wei (2009), Tayvan ve Güney Kore; Mishra, Rout ve Mohapatra(2011), Hindistan; Jin (2011) Hong Kong; Tang ve Abosedra (2014) Lübnan; Hatemi-J (2016), Birleşik Arap Emirlikleri için turizmin önderlik ettiği ekonomik büyüme hipotezini zaman serileri kullanarak analiz eden çalışma örneklerinden bir kaçıdır.

2000’li yıllardan itibaren de daha geniş bir veri seti ile çalışma olanağı sağlayan panel veri metoduyla da ekonomik büyüme-turizm ilişkisi araştırılmıştır. Lanza, Temple ve Urga (2003), turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD)’nün on üç ülkesi için panel veri yöntemiyle inceleyen ilk araştırmacılarıdır. 1977- 1992 yıllık verileri ile gayrisafi milli hasıla, turist sayısı, toplam harcama, turizm fiyatları gibi değişkenler kullanmış ve ekonomik büyümeden gelire doğru nedensellik ilişkisi olduğu bulgusunu edinmişlerdir. Eugenio-Martín, Morales ve Scarpa (2004), yirmi bir Latin Amerika ülkesinin 1985- 1998 dönemi verileriyle çalışmışlardır. Orta ve düşük gelirli ülkelerde turizm sektörünün ekonomik büyüme için yeterli olduğunu ancak gelişmiş ülkelerde geçerli olmayabileceğini göstermiştir. Fayissa, Nsiah ve Tadasse (2008), kırk iki Sahra Altı Afrika ülkesinde 1995-2004 döneminde turizm gelirlerinin hem gayrisafi milli hasılaya hem de ekonomik büyüme anlamlı etkisi olduğunu ayrıca fiziki ve beşerî sermaye yatırımlarını olumlu etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Holzner (2011), 1970-2007 dönemi verileriyle yüz kırk üç ülke için uzun dönemde turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini incelemiştir. Turizme bağımlı ülkelerin döviz kurunun bozulmasından etkilenmediğini ve sanayileşmenin dışında kalmadığını ancak yüksek büyüme oranlarıyla da karşılaşılmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Apergis ve Payne (2012), 1995-2007 dönemi için Karayip ülkelerini kapsayan çalışmasında panel eşbütünleşme testleri yaparak kişi başına düşen reel gayrisafı yurt içi hasıla, reel efektif döviz kuru ve kişi başı uluslararası turist varışları arasında uzun dönemli denge ilişkisini ortaya koymuştur. Panel hata düzeltme modeli uyguladığında ise turizm ile ekonomik büyüme arasında hem kısa hem de uzun vadede iki yönlü nedensellik bulgusuna ulaşmışlardır.

Hem zaman serileri hem de panel veri metoduyla yapılan ampirik araştırmaların büyük çoğunluğu turizmin ekonomik büyüme katkı sağladığı yönündedir. Akademik literatürde sürdürülebilir kalkınma ve turizm arasındaki ilişkiyi analiz eden ampirik çalışmalar ise çok yenidir. Aslında Sharply (2000)'nin de ifade ettiği gibi sürdürülebilir kalkınma teorisi ebeveynsel bir paradigmadır. Bu nedenle sürdürülebilir kalkınmanın turizmin özel bağlamına uygulanabilirliği nadiren sorgulanmaktadır. Bunun yanında hem sürdürülebilir kalkınma kapsamının çok geniş olması, hem de turizm endüstrisinde farklı sektörlerin birbiriyle yoğun ve girift ilişkiler ağına sahip olması nedenleriyle analizler dağınık ve çeşitlidir. Ayrıca ampirik incelemelerde ekonomik büyüme göstergesi olarak kullanılan değişkenler gibi doğrudan sürdürülebilir kalkınmayı temsil eden bir veya birkaç temel değişkene rastlamak da mümkün olmamaktadır. Analizler genel olarak ekoloji, iklim değişikliği, yeşil ekonomi spektrumu içinde gerçekleştirilmektedir. Çevresel bozulma veya iklim değişikliğinin etkisini değerlendirmek için elektrik, petrol, doğalgaz gibi enerji kaynaklarının tüketim miktarları, sera gazı emisyon oranları, iklim değişikliği performans indeksi, çevre performans indeksi veya yenilenebilir enerji kaynaklarını temsil eden değişkenler kullanılmaktadır. Bazen de sürdürülebilir kalkınma kavramından üretilen turizmin sürdürülebilirliği (Garrod ve Fyoll, 1998:200) çerçevesinde dolaylı olarak kalkınma ile turizm ilişkisi incelenmeye çalışılmıştır. Bunlara ek olarak teorik veya kavramsal bazı çalışmalarda yerel kalkınma, kırsal kalkınma, eğitim, göç ile turizm ilişkileri analiz edilerek sürdürülebilirlik tartışılmıştır. Doğrudan sürdürülebilir kalkınma ve turizm adı altında olmamakla birlikte sürdürülebilir kalkınma kavramının içeriğiyle uyumlu veya sürdürülebilir kalkınmayı vurgulayan turizm ile kalkınma ilişkilerine ait literatür örnekleri şöyledir:

Gössling (2002) turizmin katkıda bulunduğu beş büyük küresel çevre değişimi alanı belirlemiştir. Bunlar arazi örtüsü ve arazi kullanımının değiştirilmesi, enerji kullanımı, biyotik değişim ve vahşi türlerin yok olması, hastalıkların değişimi ve dağılması ile seyahat yoluyla çevre algısı ve anlayışındaki değişikliklerdir. Sürdürülebilir kalkınmanın nihai hedeflerinden birinin sorumlu çevre davranışını geliştirmek olduğunu ve seyahatlerin çevre bilgisini arttırabileceğini, ancak bunun tutum, farkındalık ve nihayetinde çevresel davranışta olumlu

değişikliğe neden olmayabileceği sonucuna ulaşır. Ayrıca turizm sektöründe kullanılan fosil enerji kaynaklarının çevre üzerinde negatif etkisi olduğunu belirtir. Lee, Verances ve Song (2009), Güney Kore’de turizmin çevre üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkiye sahip olduğunu, ancak çevresel değişkenlerin turizmi etkilemediğini belirtmişlerdir. Burak, Doğan ve Gazioğlu (2004), Türkiye’nin kıyı şeridinin kontrolsüz bir şekilde hızla kentleştiğini bu nedenle cazip destinasyon bölgeleri olmasına rağmen kıyı şeridinin taşıma kapasitesinin aşıldığını örneklerle tartışmışlardır. Kapasitenin güçlendirilmesini gerektiren sürdürülebilirlik ilkesine göre planlanmalar önermişlerdir. Bahar (2007), bölgesel kalkınmada turizmin önemini araştırmıştır. Türkiye’de coğrafi bölgelere göre turizm arz ve talebi ile turizm sektörüne verilen teşvikleri ve beşerî kalkınma, eğitim, ortalama yaşam ve gelir indekslerini istatistiksel olarak değerlendirmiştir. Turizmin az gelişmiş ve geri kalmış bölgelerin gelişmesine, ekonominin yeniden yapılandırılmasında önemli yeri olduğu sonucuna ulaşmıştır. Katırcıoğlu (2014), 1960-2010 döneminde Türkiye’ye, gelen uluslararası turist sayısı, enerji kullanımı ve gayrisafi yurtiçi hasıla değişkenlerinin iklim değişikliğine etkisini incelemiştir. İklim değişikliği bağımlı değişken olarak tanımlanmış ve karbondioksit emisyon oranları kullanılmıştır. Ampirik inceleme sonuçları uzun ve kısa vadede Türkiye’de turizmin karbondioksit gazı (CO₂) emisyonu üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif etkide bulunduğu işaret etmiştir. Ayrıca uzun periyotlarda turizmin CO₂ emisyonlarını ve enerji tüketimini önemli ölçüde artırdığını ve etkilerinin derecesinin zamanla güçleneceği bulgusu elde edilmiştir. Eusébio, Kastenholz ve Breda (2014), Portekiz’in Janeiro de Cima köyünde turizm olgusu ve sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Turizm planlamacıları ve yerel tedarik acentelerinin turizmde yerel kalkınmanın ana itici gücü olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Al- Mulali, Fereidouni ve Mohammed (2015), 1995- 2009 döneminde seçilmiş 48 ülkeye panel veri analizini uygulamıştır. Turist sayısının ulaşım sektörü nedeniyle CO₂ emisyon oranları üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonuçlarına ulaşmışlardır. Granger nedensellik testi sonuçlarına göre turizmin Afrika, Asya ve Pasifik, Amerika ve Orta Doğu’da CO₂ düzeyini artıran en önemli faktör olduğu bulgusu edinilmiştir. Leitaó ve Shahbaz (2016), 27 Avrupa Birliği ülkesinde, 1990-2009 döneminde ekonomik büyüme, turist sayısı ve iklim değişikliği ilişkilerini statik ve dinamik panel veri yöntemleri ile incelemiştir. Ekonomik büyüme için gayrisafi milli hasıla, iklim değişikliği için CO₂ emisyon hacmini kullanmışlardır. Turist sayısının CO₂ emisyon hacmini arttırdığı ve negatif dışsallık yarattığı, kişi başına düşen gelir, enerji tüketimi ve ticari açıklığın turist sayısını pozitif etkilediği sonuçları elde edilmiştir. Sharif ve ark. (2017), 1972-2013 döneminde Pakistan’da CO₂

emisyon oranları, turist sayıları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi zaman serisi metoduyla incelemiştir. Tahmin sonuçları CO₂ emisyon oranları ile turist varışları arasında tek yönlü nedenselliğe işaret etmektedir.

III. EKONOMETRİK ANALİZ

Ekonometrik analizde iki model tahmin edilmiştir. Modelin biri sürdürülebilir kalkınma ile turizm diğeri büyüme ile turizm ilişkisini incelemeye yöneliktir. Bu çerçevede panel veri analizinden faydalanılmış ve panel birim kök, panel eş bütünleşme, PDOLS testleri uygulanmıştır. Çalışmanın ekonometrik modeli ve değişkenlerin tanıtılmasının ardından panel veri analizi ile kullanılan testler kısaca izah edilmiştir.

III.I. Ekonometrik Model ve Veri Seti

Ampirik analizde örneklem grubu olarak on bir Avrupa ülkesi seçilmiştir. Dünya Bankası verilerine göre örneklem grubunu oluşturan bu ülkeler, Avrupa’da en fazla uluslararası turist akımına uğrayan ülkelerdir. Dünya Bankası World Development Indicator² (WDI) veri setinden elde edilen veriler yıllık olup 2000-2015 dönemini kapsamaktadır. Modellerde kullanılan değişkenler ve elde edildiği kaynaklar 1 numaralı tabloda sunulmuştur.

Tablo I. Değişkenler Listesi

Değişkenlerin Tanımlanması	Ölçü Birimi	Sembol	Veri Kaynağı
Dönem: 2005 -2015			
Sürdürülebilir Kalkınma	Reel-USD	LnANS	WDI
Ekonomik Büyüme	Reel-USD	LnEB	WDI
Turist Sayısı	Sayı	LnTA	WDI
Turizm Gelirleri	Reel-USD	LnTR	WDI
Kriz Kukla Değişkeni		Dmy	Tarafımızdan oluşturulmuştur

Not: "Ln" sembolü değişkenlerin logaritmasının alındığını ifade eder.

Bu çalışmada ekonomik büyüme değişkeni, kişi başına düşen gelir verisi ile temsil edilmiştir. Sürdürülebilir kalkınma değişkeni için literatürde gerçek tasarruflar (genuine saving) olarak da ifade edilen (Pearce ve Atkinson, 1993: Aidt, 2011:3) düzeltilmiş net tasarruf (adjusted net saving) verisi kullanılmıştır. Son yıllarda araştırmacılar tarafından sürdürülebilir kalkınma göstergesi olarak tercih edilen düzeltilmiş net tasarruf, ekonominin sermaye stokunu ölçmeyi hedeflemektedir ve imalat sanayi, beşerî, sosyal ve doğal sermaye değişkenlerini cari

² <http://databank.worldbank.org/data/views/variableselection/selectvariables.aspx?source=world-development-indicators>, (Erişim tarihi: 26.08.2017).

9 Avrupa’da Sürdürülebilir Kalkınma, Büyüme ve Turizm: Panel Veri Analizi

fiyatları ile hesaplamaktadır. Dünya Bankası (WB) tarafından tanımlanan ve hesaplanan bu veri, ulusal net tasarruftan kamunun eğitim için yaptığı harcamaları, doğal sermayenin kullanılması sonucu doğal sermayeden elde edilen ranttaki azalma ve karbondioksit emisyonunun zararının çıkarılması ile bulunmaktadır. Çalışmada turist sayısı, turizm gelirleri değişkenleri turizm gelişiminin göstergesi olarak kullanılmış ve bağımsız değişkenlerdir.

Ekonomik büyüme ve turizm ile sürdürülebilir kalkınma ve turizm ilişkilerini analiz etmek için aşağıdaki iki model logaritmik formda tanımlanmıştır. EB, ekonomik büyümeyi, ANS, sürdürülebilir kalkınmayı, TA turizm varışlarını ve TR turizm gelirlerini göstermektedir. μ ise hata terimini ifade etmektedir. Her iki modele 2007’nin ortalarında başlayan küresel ekonomik kriz ile 2009 Avrupa borç krizinin etkilerini analiz edebilmek için kriz kukla değişkeni eklenmiştir. Buna göre 2008, 2009, 2010 kriz dönemlerine 1, diğer dönemlere sıfır değeri verilerek kriz kukla değişkeni oluşturulmuştur. Modellerde “Dmy” sembolü, zaman kukla değişkenini temsil etmektedir. Tablo 1’de gösterilen ve nominal (USD) değerlere sahip “ANS”, “EB” ve “TR” değişkenleri, (2010=100) dolar bazlı gayrisafi yurtiçi deflatörü ile reel hale getirilmiştir (deflatör WDI’ nin veri tabanından alınmıştır). Modellerde yer alan i ve t alt indisleri ise sırası ile kesitleri ve zamanı göstermektedir.

$$EB_{it} = f (TA_{it}, TR_{it})$$

$$\ln EB_{it} = \beta_1 + \beta_2 \ln TA_{it} + \beta_3 \ln TR_{it} + \beta_4 Dmy + \mu_{it} \quad (1)$$

$$ANS_{it} = f (TA_{it}, TR_{it})$$

$$\ln ANS_{it} = \beta_1 + \beta_2 \ln TA_{it} + \beta_3 \ln TR_{it} + \beta_4 Dmy + \mu_{it} \quad (2)$$

$$(i=1, \dots, 11) \quad \text{ve} \quad (t = 2000, \dots, 2015)$$

Denklem (1) ve (2)’deki modellerin tahmininde öncelikle her bir değişken için panel birim kök analizi yapılacaktır. Ardından panel eşbütünlüşme testleri yapılarak parametreler elde edilmeye çalışılacaktır. Son olarak da PDOLS testi ile uzun dönem parametreler araştırılacaktır.

III.II. Ekonometrik Yöntem

Panel veri analizi, zaman boyutuna sahip ülkeler, bireyler, firmalar hane halkları gibi birimlere ait yatay kesit gözlemlerin bir araya getirilmesiyle ekonomik ilişkilerin tahmin edilmesi yöntemidir. Panel veri, N sayıda birim ile her birime karşılık gelen T sayıda gözlemden oluşmaktadır. Panel veri analizinde her iki kesitin değeri alması araştırmacıya daha fazla veri ile çalışma imkânı sunmaktadır. Bu durumda gözlem sayısı ve dolayısıyla serbestlik

derecesi artmaktadır. Böylece, açıklayıcı değişkenler arasındaki çoklu doğrusal bağlantının derecesi azalmakta ve ekonometrik tahminlerin etkinliği ve güvenilirliği artmaktadır. Genel olarak temel panel veri modeli şu şekildedir (Baltagi, 2008: 12-13; Tatoğlu, 2013: 9).

$$Y_{it} = \alpha_{it} + \beta_{kit} X_{kit} + u_{it} \quad i=1, \dots, N \text{ (kesit)} ; t=1, \dots, T \text{ (zaman)} \quad (3)$$

(3) numaralı denklemde Y bağımlı değişken, X_k , bağımsız değişken, α sabit parametre, β eğim parametresi ve u hata terimidir. i alt indisi birimleri (birey, firma, ülke gibi) t alt indisi ise zamanı (gün, ay, yıl gibi) temsil etmektedir. Değişkenlerin, parametrelerin ve hata teriminin i ve t alt indisini taşıması panel veri setine sahip olduklarını göstermektedir. Bu modelde sabit ve eğim parametreleri hem birimlere hem de zamana göre değer almaktadır.

Panel veri analizi yönteminde değişkenler arasında bir ilişkinin varlığını araştırmadan önce değişkenlerin durağanlığının sınanması gerekmektedir. Granger ve Newbold (1974)'a göre durağan olmayan veriler ile çalışılması durumunda incelenen değişkenler arasında elde edilen ilişki güvenilir olamamaktadır. Bu nedenle regresyon çözümlemesinden önce durağanlığın kontrol edilmesi gerekir. Fisher ADF (Maddala ve Wu, 1999), Breitung (1999), Fisher PP (Choi, 2001) Levin, Lin ve Chu (LLC, 2002), Im, Peseran ve Shin (IPS, 2003) en çok bilenen panel birim kök sına testleridir. Bu testler, birimler arasında korelasyon olmadığını varsayar ve genel olarak Genelleştirilmiş Dickey Fuller'e (ADF) benzeyen dinamik sabit etkiler modelinden hareket edilmektedir. (4) numaralı denklemde μ_i ve τ_i parametreleri sırasıyla sabit etkileri ve trend parametreleri göstermek için kullanılmaktadır. ρ 'nun uygun yöntemlerle test edilmesi ile durağanlığın varlığı araştırılabilmektedir.

$$Y_{it} = \mu_i + \tau_i t + \rho Y_{it-1} + \delta_i \theta_t + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

ρ 'ya ilişkin iki tür varsayım yapılmaktadır. Bunlardan ilki ρ 'nun birimden birime değişmediği yani genel bir birim kök sürecinin var olduğunu varsayar. Birinci Grup Panel Birim Kök Testi olarak adlandırılır. LLC (2002), Breitung (2000) testleri bu varsayımı kabul eder. Bu testlerde temel hipotez “en az bir birim kök vardır” şeklinde kurulmaktadır.

İkinci Grup Panel Birim Kök testi olarak isimlendirilen testlerde ise ρ 'nun birimden birime değiştiği varsayılır. IPS (2003), Fisher ADF (Maddala ve Wu, 1999) ve Fisher PP (Choi, 2001) bu grup testlerdendir. Burada her bir birimin kendi otokorelasyon katsayısına sahip olmasına izin verilmektedir. Bu testlerde “hiçbir birim durağan değildir” şeklindeki temel hipotez, “birimlerden en az biri durağandır” şeklinde kurulan alternatif hipoteze göre test edilmektedir. Uygulanan birim kök testlerinin sonucunda değişkenlere ait seriler birim kök

11 Avrupa’da Sürdürülebilir Kalkınma, Büyüme ve Turizm: Panel Veri Analizi

içeriyorsa bu serilerin doğrusal bileşimleri durağan olabilmektedir. Bu durumda uzun dönemli ilişkinin varlığı panel eşbütünleşme testleri ile araştırılabilir.

Literatürde panel eş-bütünleşme analizler için Kao (1999), ve Pedroni (1999,2004) sıklıkla uygulanan eşbütünleşme testlerindedir. Çalışmanın ampirik uygulamasında bu iki test de kullanılmıştır. Kao Panel Eşbütünleşme Testleri, Dickey Fuller (DF) ve Augmented Dickey – Fuller (ADF) temelli testlerdir. “Eş-bütünleşme yoktur” şeklindeki temel hipotez test edilir. Pedroni’nin geliştirdiği testler, aşağıdaki gibi bir denklemden elde edilen artıklar (hata terimi) üzerine kurulmuştur. Bu nedenle ilk aşama eşbütünleşme regresyonundan elde edilen artıkları hesaplamaktır (Pedroni, 1999: 656).

$$Y_{it} = \alpha_i + \delta_{i,t} + \beta_{1i} X_{1i,t} + \beta_{2i} X_{2i,t} + \dots + \beta_{mi} X_{mi,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (5)$$

$t=1, \dots, T; i=1, \dots, N; m=1, \dots, M$

Pedroni (1999, 2004) temel hipotezi “eş-bütünleşme yoktur” ($H_0 : \Phi_i = 0$) şeklinde olan yedi farklı (Panel-v , Panel- ρ , Panel-PP, Panel-ADF, Group- ρ , Group-PP, Group-ADF) test önermiştir. Alternatif hipotez altında heterojenliğe izin verilmektedir. Temel hipotezin reddinin anlamı yeterli sayıda birimin bireysel olarak ortalamasından uzaklaşan istatistiğe sahip olmasıdır. Bunların ilk dördü kesit içi (within) panel eşbütünleşme testleri, diğer üçü ise kesitler arası (between) panel eşbütünleşme istatistikleridir. Bu istatistiklerin karşılaştırmalı avantajları büyük ölçüde veri oluşum sürecine göre değişmektedir. Küçük örneklerde group- ρ istatistiği, örneklem boyutu büyümeye başladıkça panel-v istatistiğinin anlamlılığı eşbütünleşme olduğunu önemli bir göstergesidir (Pedroni, 2004: 614).

Değişkenlere ait seriler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmuş ise uzun dönem parametreleri PDOLS (Stock ve Watson, 1993) metodu kullanılarak tahmin edilebilir. PDOLS Tahmincisi (Kao ve Chiang, 2000), farklı alınmış I (1) değişkenlerinin öncül ve gecikmeli değişkenlerin değerleri kullanılarak kurulan aşağıdaki (6) numaralı denklemdeki regresyonun tahmini ile elde edilmektedir.

$$\ln Y_{it} = \beta_{0i} + \beta_{1i} \ln K_{1i} + \beta_{2i} \ln X_{1i} + \sum_{k=-K_{ii}}^{K_{ii}} \alpha_{ik} \Delta \ln K_{it} + \sum_{k=-K_{ii}}^{K_{ii}} \lambda_{ik} \Delta X_{it} + \varepsilon_{it} \quad (6)$$

Buradaki $-K_i$ ve K_i öncüller ve gecikmelerdir. PDOLS yöntemi, modele dinamik unsurları dâhil ederek statik regresyondaki sapmaları da giderecek özelliğe sahip bir yöntemdir.

IV. AMPİRİK BULGULAR

Avrupa ülkelerinde ekonomik büyüme ve turizm ile sürdürülebilir kalkınma ve turizm ilişkilerini belirlemek için öncelikle değişkenlerin durağan olup olmadığı panel birim kök testleri ile araştırılmıştır. Çalışmada LLC, Breitung, IPS, Fisher- ADF, Fisher - PP modellerine ait birim kök testleri kullanılmıştır. Tablo II’de değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikî değerler ilgili tabloda ayrıntılı olarak sunulmuştur.

Tablo II. Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	LnEB	LnANS	LnTA	LnTR
Ortalama	1,027	2,123	1,681	2,387
Medyan	1,039	2,302	1,690	2,379
Maksimum	1,138	3,135	1,824	2,494
Minimum	8,024	0,063	1,515	2,229
Standart Sapma	0,610	0,702	0,863	0,694
Gözlem Sayısı	176	176	176	176

Tablo III’ de değişkenlere ait birim kök testlerinin sabit terimli ve trendli panel verisine uygulanması sonucu oluşan düzey ve birinci farklardaki t-istatistiği ile olasılık değerleri sunulmuştur. LLC, Breitung, IPS, ADP ve PP test sonuçlarına göre serilerin düzey değerlerinde birim kök içerdikleri savunan boş hipotez kabul edilmektedir.

Tablo III. Panel Birim Kök Test Analiz Sonuçları.

Test	LLC	Breitung	IPS	ADF	PP
Değişken	Sabit terimli ve trendli	Sabit terimli ve trendli	Sabit terimli ve trendli	Sabit terimli ve trendli	Sabit terimli ve trendli
EB	-1.173 (0.120)	-0.751 (0.226)	2.309 0.989	3.823 1.000	1.573 1.000
ANS	0.186 (0.574)	-0.733 (0.041)	0.420 (0.663)	10.944 (0.975)	18.033 (0.704)
TA	-1.148 (0.874)	0.373 (0.645)	-1.098 (0.135)	29.677 (0.126)	26.890 (0.215)
TR	-1.830 (0.033)	-1.065 (0.143)	1.461 (0.928)	9.754 (0.988)	13.547 (0.916)
Δ EB	-12.301*** (0.000)	-4.812*** (0.000)	-8.489*** (0.000)	101.718*** (0.000)	130.721*** (0.000)
Δ ANS	-8.366*** (0.000)	-5.598*** (0.000)	-4.573*** (0.000)	59.756*** (0.000)	92.926*** (0.000)
Δ TA	-6.728*** (0.000)	-3.391*** (0.003)	-3.966*** (0.000)	53.899*** (0.000)	98.116*** (0.000)
Δ TR	-9.019*** (0.000)	-6.012*** (0.000)	-5.922*** (0.000)	72.600*** (0.000)	97.276*** (0.000)

Not: *, **, *** simgeleri sırasıyla %10 (%5) ve %1 seviyelerinde anlamlılığı ifade etmektedir. Parantez içindekiler () p-değeridir. Δ İlk fark operatörüdür. Gecikme Uzunluğunun belirlenmesinde AIC kriteri kullanılmıştır.

Diğer bir deyişle seriler seviyede durağan değildir. Serilerin seviyede birim kök içermesi eş-bütünleşme testi için yeterli olmadığından fark alma işlemi yapılarak sabit terimli ve trendli birim kök testi uygulanmıştır. Tüm değişkenlerin birinci dereceden (1) durağan olduğu anlaşılmıştır. Tahmin edilen her iki model için ayrı ayrı panel değişkenleri arasında “eşbütünleşme yoktur” boş hipotezi Pedroni (1999) ve Kao (1999) eşbütünleşme testleri ile sınanmıştır. Pedroni eşbütünleşme testinde kullanılan değişkenlerin uzun dönemde eşbütünleşik oldukları Tablo 3’de gösterilen Panel-v, panel-rho, group-rho dışındaki istatistikler tarafından doğrulanmıştır. Pedroni (1999), özellikle küçük örneklem için panel-ADF ve group-ADF testlerinin daha anlamlı sonuçlar vereceğini göstermiştir. İkinci olarak uygulanan Kao (1999) eşbütünleşme testi (Engle-Granger’a bağlı) sonucunda olasılık değerinin anlamlı çıkmasıyla “eş-bütünleşme yoktur” temel hipotezi reddedilmiş ve alternatif hipotez olan “eş-bütünleşme vardır” kabul edilmiştir. Her iki denklem için değişkenler arasındaki eşbütünleşme parametreleri de Tablo IV’de gösterilmektedir.

Tablo IV. Panel Eşbütünleşme Testi Sonuçları

$\text{LnEB}_{it} = \beta_1 + \beta_2 \text{LnTA}_{it} + \beta_3 \text{LnTR}_{it} + \beta_4 \text{Dmy} + \mu_{it}$		$\text{LnANS}_{it} = \beta_1 + \beta_2 \text{LnTA}_{it} + \beta_3 \text{LnTR}_{it} + \beta_4 \text{Dmy} + \mu_{it}$	
Pedroni test istatistikleri	Sabit terimli ve trendli	Pedroni test istatistikleri	Sabit terimli ve trendli
Panel-v	-0.3605 (0.3381)	Panel-v	0.8393 (0.4865)
Panel-rho	0.5895 (0.6391)	Panel-rho	1.9451 (0.8420)
Panel-PP	-3.9883** (0.0321)	Panel-PP	-7.0527** (0.0421)
Panel-ADF	-5.0961*** (0.0000)	Panel-ADF	-7.4211** (0.0491)
Group-rho	1.3841 (0.8422)	Group-rho	3.1528 (0.6589)
Group-PP	-1.5250*** (0.0058)	Group-PP	-7.5396*** (0.0000)
Group-ADF	-4.2769*** (0.0037)	Group-ADF	-6.2941*** (0.0000)
Kao test istatistikleri	Sabit terimli	Kao test istatistikleri	Sabit terimli
ADF	-2.7639** (0.0384)	ADF	1.0585* (0.0792)

Not: * (**) *** simgeleri sırasıyla %10 (%5) ve %1 seviyelerinde anlamlılığı ifade etmektedir. Parantez içindekiler () p-değeridir.

Tablo V’ de yer alan panel DOLS modelinin çözümü sonucunda elde edilen bulgulara göre panel geneli için her iki modelde yer alan turist sayısı ve turizm geliri değişkenlerinin katsayıları istatistiki olarak anlamlıdır. Her iki modelde kriz kukla değişkeni istatistiksel olarak

anlamli bulunamamıştır. Ekonomik büyümenin bağımlı değişken olduğu PDOLS analizinde tahmin sonuçları turizmin liderlik ettiği büyüme hipotezini doğrulamaktadır. Hem turist sayısı hem de turizm gelirleri değişkenlerinin katsayıları pozitif işaretlidir. Elde edilen uzun dönem tahmin bulgularına göre panel geneli için seçilmiş Avrupa ülkelerine gelen turist sayısındaki %1'lik bir artışın ekonomik büyümede %1,1 oranında, turizm gelirlerindeki %1'lik bir artışın ekonomik büyümede % 0,9 oranında artışa yol açtığını göstermektedir. Modelde R² değeri 0.89'dir.

Tablo V. Panel DOLS Uzun Dönem Katsayı Tahmini

LnEB			
	LnTA	LnTR	Dmy
Panel	1.1018*** (11.5421)	0.9813*** (10.6420)	0.0612 (1.3353)
Diagnostik İstatistikler	R-squared 0.89 Gözlem sayısı: 528 Mean depend.var 10.98011		
LnANS			
	LnTA	LnTR	Dmy
Panel	-0.4042*** (-2.1619)	0.6002*** (5.0103)	0.0347 (0.1570)
Diagnostik İstatistikler	R-squared 0.84, Gözlem sayısı: 528 Mean depend.var 3.85440		

Not: * (**) *** simgeleri sırasıyla %10 (%5) ve %1 seviyelerinde anlamlılığı ifade etmektedir. Parantez içindekiler () t-istatistikleridir.

Sürdürülebilir kalkınmanın bağımlı değişken olduğu PDOLS analizinde katsayılar incelendiğinde panel geneli için turist sayısı (LnTA) değişkeninin katsayısının negatif, turizm gelirleri (LnTR) değişkeninin katsayısının pozitif işaretlili olduğu görülmektedir. Modelde R² değeri 0.84 çıkması, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkendeki değişmelerin %84'ünü açıklayabildiğini ifade etmektedir. Elde edilen uzun dönem tahmin bulgularına göre panel geneli için seçilmiş Avrupa ülkelerine gelen turist sayısındaki %1'lik bir artışın sürdürülebilir kalkınmada %0,4 oranında azalmaya, turizm gelirlerinde meydana gelecek % 1'lik bir artışın ise sürdürülebilir kalkınmada % 0,6 oranında bir artışa yol açtığını göstermektedir. Bu durum seçilmiş Avrupa ülkelerinde turistlerin sürdürülebilir kalkınmaya olumsuz etkilerde bulunduğuna kanıt oluşturmaktadır. Turizm gelirleri ise sürdürülebilir kalkınmaya pozitif etkide bulunmaktadır.

V. SONUÇ VE ÖNERİLER

Sürdürülebilir kalkınma sosyal, kültürel, çevresel, bütünsel, eşitlikçi ve gelecek odaklı özellikleriyle gayrisafi milli hasılda dönemler itibariyle artışı ifade eden ekonomik büyümeden farklılaşmaktadır. Turizm sektörünün reel ekonomiye katkısı kabul edilmektedir. Yapılan ampirik çalışmaların çoğunluğu da turizmin liderlik ettiği büyüme hipotezini doğrulamaktadır. Turizm sektörünün neden olduğu çevre kirliliği, kültürel ve sosyal değerlere ve tarihi eserlere verilen hasarlardan ve artan maliyetlerden bahsedilmekle birlikte sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlayıp sağlamadığı konusu literatürde yeni yeni sorgulanmaktadır. Buradan hareketle çalışmanın temel amacı sürdürülebilir kalkınma ve turizm ilişkisini ampirik olarak incelemektir. Ayrıca karşılaştırma da yapabilmek amacıyla ekonomik büyüme ve turizm ilişkisini de aynı ülke ve dönem verileriyle analiz yapmaktır. Turizm hareketlerinin çok yoğun gerçekleştiği Avrupa ülkeleri aynı zamanda küresel ekonominin önemli üretim alanıdır. Bu nedenle sürdürülebilir kalkınma ve ekonomik büyümenin ayrı ayrı turizmle ilişkilerinin değerlendirilmesinde ampirik çalışma alanı olarak Avrupa ülkeleri tercih edilmiştir. 2000-2015 dönemi yıllık verileriyle panel eşbütünleşme testleri kullanılarak ilişkiler sınanmış ve PDOLS yöntemiyle uzun dönem katsayıları tahmin edilmiştir.

Ampirik tahmin bulguları seçilmiş Avrupa ülkelerinin verilerinden oluşan değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkiyi teyit etmektedir. Ekonomik büyümenin bağımsız değişken olduğu (1) numaralı modelde uzun dönem tahmin bulgularına göre panel geneli için Avrupa ülkelerinde turist sayısındaki %1'lik bir artış ekonomik büyümede %1,1'lük, turizm gelirlerindeki %1'lik artış ekonomik büyümede %0,9'lik artışa işaret etmektedir. Sürdürülebilir kalkınmanın bağımsız değişken olduğu (2) numaralı modelde ise uzun dönem tahmin bulgularında ise turist sayısının katsayısı negatif olarak tespit edilmiştir. Bu modelde panel geneli için seçilmiş Avrupa ülkelerine gelen turist sayısındaki %1'lik artışın sürdürülebilir kalkınmada %0,4'lük azalmaya, turist gelirlerinde meydana gelecek %1'lik artışın ise sürdürülebilir kalkınmada %0,6'lık bir artışa yol açtığını göstermektedir. Her iki modelde yer alan kriz kukla değişkeni istatistiksel olarak anlamlı bulunamamıştır.

Her iki model karşılaştırmalı değerlendirildiğinde turist sayısının ekonomik büyümeye pozitif katkı sunmasına rağmen sürdürülebilir kalkınma söz konusu olduğunda negatif etkilediği görülmektedir. (2) numaralı modeldeki çalışma bulgularında turist sayısındaki katsayının işaretinin negatif çıkması, turizm hareketliliğinde evrensel değerlerin ve doğal

kaynak sağlama kapasitesinin insan eliyle zayıflatılmasında etkili olduğu şeklinde yorumlanabilir. Başka bir deyişle turistlerin çevresel etkinin kötüleşmesi, toplumsal çatışmaların artması, kamu sağlığının tehdit edilmesi, kişisel güvenliğin tehdidi, doğal kaynakların aşırı tüketimi vb. gibi durumlara yol açarak sürdürülebilir kalkınmayı olumsuz etkileyebileceği düşünülebilir. Çalışma bulguları ışığında aşağıda belirtilen iki uygulamanın turizm politikaları arasında tartışılması ve değerlendirilmesi negatif etkinin giderilmesine katkı sağlayabilir. Uygulama önerilerinden biri sosyal sermaye, diğeri düşük sosyal ıskonto oranı uygulamalarıdır.

Putnam (1995) sosyal sermayenin insan hayatının her aşamasında etkide bulunduğunu, hükümetlerin verimli çalışmasına katkı sağladığını tespit etmiştir. Maliyetleri azaltan ve çevresel olumsuz dışsallıkları önlenmede etkili olduğu belirtilen sosyal sermayeye (Witheley, 2000: 541) turizm politika planlamalarında yer verilmesi yoğun turist akımlarına uğrayan destinasyonlarda bütünsel bir yaklaşımla hareket etme fırsatı sağlayabilir. Bu çerçevede turizm sektöründeki faaliyetlerden etkilenen ve karar alma yetkisine sahip tüm paydaşlar (kamu, özel sektör ve yerleşikler) arasında güvene bağlı, katılımcı, yatay ve dikey iletişim ağlarının olup olmadığının gözden geçirilmesi, iyileştirmelerin yapılması, teknolojik yeniliklerle desteklenmesi ve tartışma forumlarının yaygınlaştırılması önemlidir.

Sürdürülebilir kalkınma için bir diğer öneri turizm sektöründe azalan sosyal ıskonto oranı uygulamalarının dikkate alınmasıdır. Weitzman (1998, 2001), kuşaklararası etkinlik için azalan sosyal ıskonto oranını önermiştir. Gollier (2002), farklı olası fayda fonksiyonları için de azalan sosyal ıskonto oranlarının kullanılması gerektiğini göstermiştir. Bu nedenle turizm sektörünü ve sektör işletmelerini ilgilendiren proje ve planlarda fayda-maliyet analizleri yapılırken azalan sosyal ıskonto oranının tercih edilmesinin gerekli olup olmadığı tartışılmalı ve analizler yapılmalıdır.

REFERANSLAR

- Aidt, T. S. 2011. Corruption and Sustainable Development. S. Rose-Ackerman & T.Søreide (Ed.), *International Handbook on the Economics of Corruption* (pp. 3-51), United Kingdom, UK: Edward Elgar Publishing Limited.
- Al-Mulali, U., Fereidouni, H. G., & Mohammed, A. H. 2015. The effect of tourism arrival on CO2 emissions from transportation sector. *Anatolia*, 26(2), 230-243.
- Andereck, K. L. 1995. Environmental Consequences of Tourism: A Review of Recent Research. In *Linking Tourism, the Environment, and Sustainability*. Annual Meeting of the National Recreation and Park Association, 77–81, General Technical Report No. INT-GTR-323.
- Andereck, K. L., Valentine, K. M., Knopf, R. C., & Vogt, C. A. 2005. Residents' perceptions of community tourism impacts. *Annals of Tourism Research*, 32(4), 1056-1076.
- Apergis, N., & Payne, J. E. 2012. Tourism and growth in the Caribbean—evidence from a panel error correction model. *Tourism Economics*, 18(2), 449-456.
- Avcı, N. 2007. Turizmde Taşıma Kapasitesinin Önemi. *Ege Akademik Bakış*, 7(2), 485-501.
- Bahar, O. 2007. Bölgesel Kalkınmada Turizm Sektörünün Ekonomik Açından Yeri ve Önemi. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 19(Güz), 1-19.
- Balaguer, J., & Cantavella-Jordá, M. 2002. Tourism as a long-run economic growth factor: the Spanish case. *Applied Economics*, 34(7), 877-884.
- Baltagi, B. 2008. *Econometric analysis of panel data*. New York, NY: John Wiley & Son.
- Breitung, J. 1999. *The local power of some unit root tests for panel data*. Discussion Paper. Berlin: Humboldt University.
- Brunt, P. & Courtney, P. 1999. "Host Perceptions of Sociocultural Impacts" *Annals of Tourism Research*, 26, 493-515
- Chen, C. F., & Chiou-Wei, S. Z. 2009. Tourism expansion, tourism uncertainty and economic growth: New evidence from Taiwan and Korea. *Tourism Management*, 30(6), 812-818.
- Choi, I. 2001. Unit root tests for panel data. *Journal of international money and Finance*, 20(2), 249-272.
- Coldwell, W. 2017, August 10. First Venice and Barcelona: now anti-tourism marches spread across Europe. *The Guardian*. Retrieved from <https://www.theguardian.com>.
- Dauvergne, P. 2010. *The shadows of consumption: Consequences for the global environment*. Cambridge: MIT press.
- Demiröz, D. M., & Ongan, S. 2005. The contribution of tourism to the long-run Turkish economic growth. *Ekonomický časopis*, 53(09), 880-894.
- Dritsakis, N. 2004. Tourism as a long-run economic growth factor: an empirical investigation for Greece using causality analysis. *Tourism Economics*, 10(3), 305-316.
- Eusébio, C., Kastenholz, E., & Breda, Z. (2014). TOURISM AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF RURAL DESTINATIONS: A STAKEHOLDERS' VIEW. *Revista Portuguesa de Estudos Regionais*, (36), 13-21.

- Eugenio-Martin, J.L, Morales, N.M, & Scarpa, R. (2004). Tourism and economic growth in Latin American countries: A panel data approach. The Fondazione Eni Enrico Mattei Note di Lavoro Series Index.
- Fayissa, B., Nsiah, C., & Tadasse, B. (2008). Impact of tourism on economic growth and development in Africa. *Tourism Economics*, 14(4), 807-818.
- Garrod, B., & Fyall, A. 1998. Beyond the rhetoric of sustainable tourism?. *Tourism management*, 19(3), 199-212.
- Ghali, M.A. 1976. Tourism and Economic Growth: an empirical study. *Economic Development and Cultural Change*. 24(3), 527-538.
- Goldin I. & Winters L.A. 1995. *The Economics of Sustainable Development*. Cambridge, MA: University Press, .
- Gollier, C. 2002. Discounting an uncertain future. *Journal of Public Economics*, 85(2), 149-66, doi:10.1016/S0047-2727(01)00079-2.
- Gössling, S. 2002. Global environmental consequences of tourism. *Global environmental change*, 12(4), 283-302.
- Granger, C. W., & Newbold, P. 1974. Spurious regressions in econometrics. *Journal of Econometrics*, 2(2), 111-120.
- Gunduz, L., & Hatemi-J, A. 2005. Is the tourism-led growth hypothesis valid for Turkey?. *Applied Economics Letters*, 12(8), 499-504.
- Hatemi-J, A. 2016. On the tourism-led growth hypothesis in the UAE: a bootstrap approach with leveraged adjustment. *Applied Economic Letters*, 23(6), 424-427.
- Holzner, M. 2011. Tourism and economic development: The beach disease?. *Tourism Management*, 32(4), 922-933.
- Im, K. S., Pesaran, M. H, & Shin, Y. 2003. Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 115(1), 53-74.
- Jin, J. C. 2011. The effects of tourism on economic growth in Hong Kong. *Cornell Hospitality Quarterly*, 52(3), 333-340.
- Kao, C. 1999. Spurious regression and residual-based tests for cointegration in panel data. *Journal of Econometrics*, 90(1), 1-44.
- Kao, C., ve Chiang, M. H. 2000. Testing for structural change of a cointegrated regression in panel data. Syracuse University. Manuscript, 24p.
- Katircioglu, S. T. 2014. International tourism, energy consumption, and environmental pollution: The case of Turkey. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 36, 180-187.
- Kaypak, Ş. 2011. Küreselleşme Sürecinde Sürdürülebilir Bir Kalkınma İçin Sürdürülebilir Bir Çevre. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 1, 19-33.
- Lanza, A., Temple, P., & Urga, G. (2003). The implications of tourism specialisation in the long run: an econometric analysis for 13 OECD economies. *Tourism Management*, 24(3), 315-321.
- Lee, H., Verances J.B., & Song W. 2009. The tourism-environment causality. *Int J Tourism Sci.*, 9, 39-48.

- Leitão, N. C., & Shahbaz, M. 2016. Economic Growth, Tourism Arrivals and Climate Change. *Bulletin of Energy Economics*, 4(1), 35-43.
- Levin, A., Lin, C. F., & Chu, C. S. J. 2002. Unit root tests in panel data: asymptotic and finite-sample properties. *Journal of econometrics*, 108(1), 1-24.
- Lew, A. A. 2011. Tourism's role in the global economy. *Tourism Geographies*, 13(1), 148-151.
- Maddala, G. S. & Wu, S. 1999. A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 61(S1), 631-652.
- Mankiw, N.G. 2016. *Principles of Economics* (Eighteen ed.). Boston, USA: Cengage Learning.
- Marin, D. 2015. Study on the economic impact of tourism and of agrotourism on local communities. *Research Journal of Agricultural Sciences*, 47(4), 160-163.
- Mathiesson, A. & Wall, G. 1989. *Tourism economic, physical and social impacts*. United Kingdom, UK: Longman.
- Mishra, P.K., Rout, H.B., & Mohapatra, S.S. (2011). Causality between tourism and economic growth: Empirical evidence from India. *European Journal of Social Sciences*, 184(4), 518-527.
- Pearce, D.W. & Atkinson G.D. 1993. Capital theory and measurement of sustainable development: an indicator of “weak” sustainability. *Ecological Economics*, 82(2), 103-108.
- Pedroni, P. 1999. Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61(s1), 653-670.
- Pedroni, P. 2004. Panel cointegration: asymptotic and finite sample properties of pooled time series tests with an application to the PPP hypothesis. *Econometric theory*, 20(03), 597-625.
- Putnam, R. 1995. Bowling Alone: Americans’s Declining Social Capital. *Journal of Democracy*, 6 (1), 65-78.
- Rosenow, J. & Pulsipher G. 1979. *Tourism: The Good, the Bad and the Ugly*. Kansas City: Media Publishing.
- Salonia, P. 2016. Tourism, Migration, Heritage, Culture, Inclusion: Recovering the Memory of Ourselves for the Sustainable Cities and the Society of the XXI Century. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 223, 668-675.
- Sharif, A., Afshan, S., & Nisha, N. 2017. Impact of tourism on CO2 emission: evidence from Pakistan. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 22(4), 408-421.
- Sharpley, R. 2000. Tourism and Sustainable development: Exploring the theoretical divide. *Journal of Sustainable Tourism*, 8(1), 1-19.
- Sharpley, R. 2009. *Tourism Development and the Environment: Beyond Sustainability?*, London, UK: Earthscan.
- Stock, J. H. ve Watson, M. W. 1993. A simple estimator of cointegrating vectors in higher order integrated systems. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 61(4), 783-820.
- Tang, C. F., & Abosedra, S. 2014. Small sample evidence on the tourism-led growth hypothesis in Lebanon. *Current Issues in Tourism*, 17(3), 234-246.

- Tatoğlu, F. Y. 2013. *Panel veri ekonometrisi*. Istanbul, Turkey: Beta Yayınevi.
- United Nations, General Assembly – UNGA. 2015. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, A/RES/70/1 , Seventieth session Agenda items 15 and 116 , Distr.: General 21 October 2015, 70/1. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development, http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E, (Erişim Tarihi: 12.09.2017)
- United Nations World Tourism Organization-UNWTO. 2017. Tourism Highlights. 2017 Editions, Madrid: UNWTO, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419029>,(Erişim Tarihi: 12.09.2017).
- United Nations World Commission on environment and development -UNWCED. 1987. *Our common future*, New York, NY: Oxford University Press.
- Weitzman, M. L. 1998. Why the Far-Distant Future Should Be Discounted at Its Lowest Possible Rate? *Journal of Environmental Economics and Management*, 36(3), doi:10.1006/jeem.1998.1052.
- Weitzman, M. L. 2001. Gamma Discounting. *American Economic Review*, 91(1), 260-271.
- Witheley, P, F.2000. Economic Growth and Social Capital. *Political Studies*, 48, 443-466.